

۱۳۸۱ / ۵ / ۳۰

دانشگاه تهران
دانشکده حقوق و علوم سیاسی
دوره تحصیلات تکمیلی

وزارت اطلاعات
جمهوری اسلامی ایران

نفت و امنیت ملی ایران

(۱۳۲۰-۱۳۵۷)

استاد راهنما
دکتر قاسم افتخاری

استاد مشاور
دکتر رضا رئیسی طوسی

تهیه کننده:
حسن شیرزادی

پایان نامه کارشناسی ارشد روابط بین الملل

(۱۳۷۹)

۳۱۵۳۶

فرم ارزشیابی پایان نامه کارشناسی ارشد

دانشکده: حقوق و علوم سیاسی گروه: روابط بین الملل

در چارچوب ارزیابی مرحله تحقیقاتی مقطع کارشناسی ارشد دانشجویان دانشگاه تهران

آقای: حسن شیرزادی به شماره دانشجویی: ۲۱۰۲۷۶۰۰۹ در رشته: روابط بین الملل
گرایش: روابط بین الملل پایان نامه خود به ارزش: ۴ واحد را که در نیمسال اول سال تحصیلی: ۷۷-۷۸-۱
اخذ و ثبت نام نموده بود، تحت عنوان: "نفث و امنیت ملی ایران (۱۳۲۰-۵۷)"
دوم

به سرپرستی (استاد راهنما): دکتر افتخاری استاد مشاور: دکتر طوسی استاد مشاور دوم (حسب مورد): دکتر ساعی
در تاریخ: ۷۹/۱۱/۳۰ در حضور هیأت داوران به شرح ذیل با (موفقت / عدم موفقت / اصلاحاتی) دفاع نمود.

اسامی هیأت داوران	مرتبۀ علمی	محل اشتغال	امضاء
۱- استاد راهنما: دکتر قاسم افتخاری	دانشیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۲- استاد مشاور: دکتر رضا وثیقی طوسی	استادیار	" " "	
۳- استاد داور: دکتر احمد ساعی	دانشیار	" " "	
۴- استاد داور:			
۵- استاد داور یا استاد مشاور دوم			

به عدد	به حروف
۱۹	نوزدهم

نمره نهایی هیأت داوران:

ملاحظات: با توجه به برخی اشکالات کتبی در پایان نامه، تأیید صلاحات پسندیدنی رسیدیم. این دراهن و به دست آوریم و روز...

تذکر: نیازی به درج نمره جداگانه هریک از داوران نبوده و فقط نمره مورد توافق هیأت داوران (متوسط) اعلام می شود.

سرپرست تحصیلات تکمیلی دانشکده

با سلام، نظر به اعلام نمره نهایی فوق الذکر از جانب هیأت داوران خواهشمند است نسبت به انجام امور فراغت از تحصیل دانشجوی یاد شده برابر ضوابط و مقررات اقدام مقتضی مبذول فرمائید.

نام و نام خانوادگی مدیر گروه: دکتر یوسف فولادی
امضاء و تاریخ:

توجه مهم: کلیه نوشته ها به استثناء نمره هیأت داوران و مطالب بند ملاحظات قبل از دفاع باید با ماشین تایپ گردد.
تذکر: این فرم به دفتر تحصیلات تکمیلی دانشکده ارسال و تصویر آن در گروه مربوط نگهداری می شود.

۴۱۵۳۶

تقدیم به شادروان حسن بهار دوست:

که معلمی نمونه، و در کار و زندگی، تجسمی از "پندار
نیک، گفتار نیک، کردار نیک" بود.

چکیده

هدف از انجام این پژوهش، بررسی پیامدهای ناشی از کشف و بهره‌برداری از منابع نفت ایران بر امنیت ملی ایران در فاصله زمانی بین اشغال ایران در جنگ جهانی دوم (۱۳۲۰) تا انقلاب اسلامی (۱۳۵۷)، می‌باشد. در این خصوص دو مانع بزرگ پیش رو قرار داشت. مشکل اول مربوط به ابهام ذاتی مفهوم امنیت بود که برای حل آن طی یک فصل، مفهوم امنیت ملی تا حد ممکن به صورت دقیق مورد بررسی قرار گرفت. مشکل دوم مربوط به شیوه انجام تحقیق بود که با انتخاب چهار مقطع مهم و تأثیرگذار بر امنیت ملی ایران، حل شد. این مقاطع عبارتند از: اشغال ایران در جنگ جهانی دوم، بحران اشغال آذربایجان، ملی‌شدن نفت و کودتای ۲۸ مرداد، و چهار برابر شدن بهای نفت در سال ۱۹۷۴.

با توجه به اصل چند متغییری بودن پدیده‌ها و تحولات در علوم اجتماعی، عوامل تأثیرگذار بر امنیت ملی ایران مورد بررسی قرار گرفت و از میان آنها دو عامل مهم «موقعیت جغرافیایی راهبردی ایران» و «رقابت قدرت‌های بزرگ بر سر ایران» به عنوان فرضیه‌های جایگزین رقیب این پژوهش انتخاب شدند. بدین ترتیب کانون پژوهش، بررسی اعتبار این سه فرضیه در مقاطع چهارگانه انتخابی می‌باشد. بر این اساس پژوهش در سه بهره تنظیم شده است.

بهره اول شامل طرح پژوهش و فصلی در مورد مفهوم امنیت ملی می‌باشد. بهره دوم مشتمل بر سه فصل می‌باشد. در فصل اول شاخص‌های امنیت ملی و مقاطع چهارگانه بررسی شده است. فصل دوم اختصاص به بررسی اولین فرضیه جایگزین رقیب یعنی پیامدهای موقعیت جغرافیایی راهبردی بر امنیت ملی ایران دارد. در فصل سوم دومین فرضیه جایگزین رقیب، یعنی رقابت قدرت‌های بزرگ بر سر ایران بررسی شده است. بهره سوم نیز شامل سه فصل می‌باشد. در فصل اول اهمیت نفت به عنوان یک کالای راهبردی و متفاوت از سایر کالاها تشریح شده است. در این رابطه تاریخ بهره‌برداری از نفت، اهمیت نفت در راهبردهای نظامی، در سیاست قدرت‌ها بزرگ و در اقتصاد و تمدن بشری و نیز دلایل افزایش اهمیت نفت پس از جنگ جهانی دوم مورد اشاره قرار گرفته است. در فصل دوم پیامدهای کشف و بهره‌برداری از نفت بر امنیت ملی ایران تا مقطع شروع پژوهش یعنی جنگ جهانی دوم، به اختصار مورد بررسی قرار گرفته است. و سرانجام در فصل سوم که مهمترین قسمت پژوهش می‌باشد، پیامدهای امنیتی نفت در هر یک از چهار مقطع مهم بررسی شده است. در آخر از مباحث مطروحه جمع‌بندی کوتاهی ارائه و با استناد به فصول قبل فرضیه اصلی پژوهش تأیید شده است.

پیشگفتار

انتخاب این موضوع برای پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مبتنی بر اهمیتی است که نویسنده به عنوان یک کارآموز رشته روابط بین‌الملل، برای بررسی امنیت ملی ایران و شناخت بهتر آن قائل بوده است. هنگامی که در سال ۱۳۶۸ در تدارک انتخاب موضوع پایان‌نامه کارشناسی روابط بین‌الملل در دانشکده روابط بین‌الملل بودم، دکتر محمود سریع‌القلم توجه نویسنده را به اهمیت انتخاب «امنیت ملی» به عنوان موضوع پژوهش جلب نمود و بر این اساس «رابطه امنیت و توسعه» به راهنمایی ایشان موضوع پایان‌نامه مقطع کارشناسی روابط بین‌الملل نویسنده، قرار گرفت.

اکنون که ۱۲ سال از آن روزها می‌گذرد دریافته‌ام با توجه به ماهیت دشوار دو مفهوم امنیت و توسعه، ارائه یک پژوهش مطلوب در این رابطه، کاری خارج از توان برای دانشجوی مقطع کارشناسی بوده است. با این وجود انتخاب این موضوع در مسیرهای بعدی درس و حرفه‌ام تأثیر داشت و به همین دلیل مجدد موضوعی را در ارتباط با امنیت ملی ایران انتخاب نمودم. لاین بار نیز استاد راهنمای پژوهش دشواری کار را متذکر و آن را برای دوره دکتری مناسب دانست، ولی بجای صرف‌نظر کردن از موضوع، دامنه پژوهش را محدودتر نمودم.

در ابتدا مایل بودم محدوده زمانی پژوهش از کشف نفت در ایران تا حال حاضر را در برگیرد که با توجه به محدودیت‌های ابعادی پایان‌نامه این کار را غیرممکن یافتم. بعلاوه یکی از عوامل مهم تأثیرگذار بر امنیت ملی ایران یعنی نقش عقب‌ماندگی در توسعه سیاسی بر امنیت ملی ایران را درخور یک پژوهش جداگانه یافتم و بررسی در این رابطه را به آینده و کاری دیگر موکول نمودم. با این وجود، حجم مطالب باز هم از اندازه معمول بیشتر شد، زیرا کاهش بیشتر منجر به ابهام موضوع می‌گردید و عملی نبود.

با توجه به آنکه آموختن فرآیندی تدریجی است، این اثر بدون زحمات همه معلم‌ها و اساتیدی که نور علم خود را فراروی راه من قرار دادند، ممکن نبود. اما در رابطه با این اثر بیش از همه خود را به دکتر قاسم افتخاری که راهنمایی این پژوهش را پذیرفتند، و بارها و بارها مطالب را با دقتی که در دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران به آن شهرت دارند، مرور نمودند، مدیون می‌دانم. بعلاوه لازم می‌دانم از زحمات استاد ارجمند دکتر رضائوسی‌طوسی تشکر نمایم و اهمیت دو اثر وزینی که توسط ایشان تألیف و ترجمه شده را در این پژوهش خاطر نشان نمایم. بعلاوه گله ایشان بر خود را وارد می‌دانم و معترفم که نتوانستم به دلیل محدودیت زمانی، از تجارب گرانبه‌ای ایشان در

خود را وارد می‌دانم و معترفم که نتوانستم به دلیل محدودیت زمانی، از تجارب گرانبه‌ای ایشان در زمینه مسائل سیاسی و اقتصادی و تاریخی نفت ایران بهره کافی را ببرم. همچنین بر خود لازم می‌دانم از زحمات دکتر احمد ساعی که با بزرگواری نویسنده را مرهون لطف خویش قرار دادند، صمیمانه تشکر نمایم. از دوست و همکار عزیزم رضا زبیب، که در مراحل پایانی کار و در زمانی که از نظر سنوات تحصیلی و مأموریت اداری با محدودیت زمانی مواجه شدم، در تدوین دو قسمت از این پژوهش کمک زیادی نمود بسیار متشکرم. از استادان گرامی دکتر یوسف مولایی و دکتر نسرین مصفا نیز بخاطر مساعدت‌هایشان سپاسگزارم.

مدعی نیستم که این پژوهش مبرا از کاستی یا ایراد باشد، اما بدلیل آنکه تصمیم به تکمیل پژوهش حاضر دارم، امیدوارم خوانندگان صاحب‌نظر با پیشنهادات و نظرات صائب خویش، نویسنده را در پربار شدن این مبحث راهنمایی کنند.

بهره نخست:

کلیاتی در باره مفهوم امنیت و امنیت ملی

صفحه	فصل نخست: مفهوم امنیت
۲	بخش نخست: نیاز انسان به امنیت
۴	بخش دوم: نیاز به امنیت از دیدگاه برخی فیلسوفان
۵	بخش سوم: نیاز به امنیت از دیدگاه برخی اندیشمندان روابط بین الملل
۶	بخش چهارم: امنیت به عنوان یک مفهوم توسعه نیافته

فصل دوم: امنیت ملی

۸	بخش نخست: سطوح امنیت و برتری امنیت ملی
۸	۱- مقایسه امنیت فردی با امنیت ملی
۹	۲- اهمیت سطح امنیت ملی
۱۰	بخش دوم: پیوستگی مفهوم «امنیت ملی» به «ماهیت دولت»
۱۰	۱- دولت به عنوان موضوع امنیت
۱۱	۲- بررسی اجزاء سه گانه دولت
۱۱	الف. ایده دولت
۱۳	ب. نهادهای دولت
۱۳	پ. زیرساخت های عینی دولت
۱۴	۳- نتیجه گیری: دولت های ضعیف و دولت های قوی

فصل سوم: ابعاد و روش های سنجش امنیت ملی

۱۶	بخش نخست: ابعاد متفاوت امنیت ملی
۱۶	۱- امنیت نظامی
۱۷	۲- امنیت سیاسی

۱۸	۳- امنیت اقتصادی
۱۹	الف. امنیت و تجارت
۱۹	۴- امنیت منابع و محیط‌زیست
۲۰	بخش دوم: روش‌های سنجش امنیت ملی
۲۰	۱- امنیت ملی و منابع تهدید آن
۲۲	۲- انواع تهدیدها
۲۲	الف. تهدید نظامی
۲۲	ب. تهدید سیاسی
۲۴	پ. تهدید اقتصادی
۲۴	ت. تهدید محیط زیستی

بهره دوم:

امنیت ملی ایران و عوامل مؤثر در آن

فصل نخست: شاخص‌ها و مقاطع مهم امنیت ملی ایران

۲۶	بخش نخست: جمع‌بندی برخی نکات مهم در بررسی امنیت ملی ایران
۲۹	بخش دوم: شاخص‌های امنیت ملی ایران
۳۰	بخش سوم: تعیین مقاطع تاریخی مهم از نظر آثار بر امنیت ملی ایران
۳۰	بخش چهارم: ارزیابی پیامدهای امنیتی اشغال ایران در جنگ ج. دوم (مقطع نخست)
۳۴	بخش پنجم: ارزیابی پیامدهای امنیتی بحران اشغال آذربایجان (مقطع دوم)
۴۰	بخش ششم: ارزیابی پیامدهای امنیتی ملی شدن نفت و کودتای ۲۸ مرداد (مقطع سوم)
۴۵	بخش هفتم: ارزیابی پیامدهای امنیتی چهار برابر شدن بهای نفت (مقطع چهارم)
۴۵	۱- آثار اقتصادی افزایش بهای نفت بر امنیت ملی ایران
۴۸	۲- آثار سیاسی افزایش بهای نفت بر امنیت ملی ایران
۴۹	۳- اثرات افزایش بهای نفت بر قدرت نظامی ایران

فصل دوم: تأثیر موقعیت جغرافیایی راهبردی بر امنیت ملی ایران

۵۲	مقدمه
۵۳	بخش نخست: سوابق تاریخی تأثیر موقعیت جغرافیایی بر امنیت ملی ایران
۵۵	بخش دوم: اهمیت ژئوپلیتیکی ایران در جنگ جهانی دوم
۵۸	بخش سوم: بحران آذربایجان
۵۸	بخش چهارم: ملی شدن نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲
۶۱	بخش پنجم: چهار برابر شدن درآمدهای نفتی ایران

فصل سوم: تأثیر سیاست قدرت‌های بزرگ بر امنیت ملی ایران

۶۲	مقدمه
۶۵	بخش نخست: سوابق تاریخی مداخلات قدرت‌های خارجی در امور ایران
۷۱	بخش دوم: اشغال ایران در جنگ جهانی دوم
۷۵	بخش سوم: اشغال و بحران آذربایجان
۷۶	سیاست شوروی
۷۸	سیاست انگلیس
۸۰	«طرح بوین» برای تشکیل کمیسیون سه‌جانبه مأمور رسیدگی به امور ایران
۸۲	نقش آمریکا در بحران اشغال آذربایجان
۸۵	جمع بندی
۸۹	بخش چهارم: ملی شدن نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲
۹۰	بخش پنجم: چهار برابر شدن درآمدهای نفتی ایران

بهره سوم:

رابطه نفت و امنیت ملی ایران

فصل اول: نفت به عنوان کالایی راهبردی

۹۲	مقدمه
۹۳	بخش نخست: تاریخ کشف و بهره‌برداری از نفت

۹۹	بخش دوم: رابطه نفت با قدرت نظامی
۹۹	۱- رابطه نفت با قدرت نظامی انگلیس در قرن بیستم
۱۰۲	۲- رابطه نفت با شکست آلمان در جنگ جهانی دوم
۱۰۷	۳- رابطه نفت با شکست ایتالیا و ژاپن در جنگ جهانی دوم
۱۰۹	بخش سوم: رابطه نفت با سیاست قدرتهای بزرگ
۱۰۹	۱- نقش قدرتهای بزرگ در تحکیم قدرت شرکتهای نفتی
۱۱۲	۲- رقابت مستقیم قدرتهای بزرگ در کسب امتیازات نفتی
۱۱۷	۳- اهمیت نفت خاورمیانه در راهبرد ایالات متحده پس از جنگ جهانی دوم
۱۱۹	بخش چهارم: نفت و اقتصاد بین‌المللی
۱۱۹	مقدمه
۱۲۰	۱- تأثیر صادرات نفت بر اقتصاد کشورهای صادرکننده
۱۲۲	۲- نفت خاورمیانه و قدرت گرفتن شرکتهای نفتی آمریکا
۱۲۲	۳- نقش نفت خاورمیانه در بازسازی اروپای غربی
۱۲۳	الف) بحران ذغال‌سنگ در اروپای پس از جنگ ۴۷-۱۹۴۴
۱۲۳	ب) دکترین ترومن، طرح مارشال، و مشکل انرژی

فصل دوم: پیامدهای کشف نفت در ایران

۱۲۷	مقدمه
۱۲۸	بخش نخست: ابعاد سیاسی کشف و بهره‌برداری از نفت در ایران
۱۲۹	۱- شیخ خزعل زیر چتر حمایت مستقیم دولت انگلستان
۱۳۲	۲- به قدرت رسیدن رضاشاه
۱۳۵	بخش دوم: ابعاد اجتماعی پدیده نفت: نگرش انگلیسی به ایرانیان
۱۳۹	بخش سوم: پیامدهای اقتصادی استخراج نفت در ایران
۱۳۹	۱- تفسیرهای حقوقی-مالی مطلقاً یکجانبه از قرارداد
۱۴۲	۲- حساب‌سازی و ایجاد مکانیزم‌هایی برای کاستن از سود طرف ایرانی
۱۴۳	۳- امتیازات ویژه: مالیات و تخفیف ویژه نیروی دریایی انگلیس
۱۴۵	۴- نقاط ضعف عمده قراردادهای نفت ایران
۱۴۷	نتیجه‌گیری

فصل سوم: بررسی رابطه نفت و امنیت ملی ایران

۱۴۹	بخش نخست: نقش نفت در اشغال ایران در جنگ جهانی دوم
-----	--

۱۴۹	۱- نقش نفت در راهبردها و نبردهای جنگ جهانی دوم
۱۵۱	۲- اهمیت نفت خاورمیانه برای انگلیس و آلمان
۱۵۴	۳- ملاحظات انگلیس در اشغال ایران
۱۵۸	بخش دوم: نقش نفت در غائله آذربایجان
۱۵۸	مقدمه
۱۵۸	۱- تاریخچه‌ای از بحران آذربایجان و ارتباط آن با نفت
۱۵۸	۲- نقش نفت در آغاز، تطویل، و خاتمه بحران
۱۶۰	الف. آغاز بحران
۱۶۲	ب. شدت گرفتن بحران
۱۶۳	ج. نقش نفت در خاتمه بحران
۱۶۴	۳- نتیجه‌گیری
۱۶۵	بخش سوم: ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد
۱۶۵	مقدمه
۱۶۹	۱- تاریخچه ملی شدن نفت
۱۷۴	۲- همراهی آمریکا با ملی شدن نفت
۱۷۵	۳- واکنش انگلیس در برابر ملی شدن نفت
۱۷۷	۴- تلاش انگلیس برای براندازی حکومت مصدق
۱۷۹	۵- مشارکت آمریکا در براندازی حکومت مصدق
۱۸۱	۶- جمع‌بندی
۱۸۳	بخش چهارم: روند تصاعدی جایگاه نفت در اقتصاد ایران و تاثیر آن بر امنیت ملی
۱۸۳	مقدمه
۱۸۳	۱- یادآوری برخی نکات پیرامون امنیت اقتصادی و اهمیت آن
۱۸۷	۲- ویژگی‌های ایران در دوره مورد بحث
۱۸۷	۳- رویکرد تحلیل و مفاهیم
۱۸۸	بخش نخست: «رانت» و دولت «رانتیر»
۱۸۸	۱- تعریف «رانت» و «دولت رانتیر»
۱۸۹	۱-۱- تأثیر «رانت» بر حکومت
۱۸۹	۱-۲- تأثیر «رانت» بر روابط حکومت و جامعه
۱۹۰	۱-۳- تأثیر «رانت» بر اقتصاد ملی
۱۹۰	۲- ایران و رانتیریسیم
۱۹۰	۱-۲- تأثیر درآمد نفت بر حکومت

۱۹۲	۲-۲- تأثیر درآمد نفت بر روابط حکومت و جامعه
۱۹۳	۲-۳- تأثیر درآمد نفت بر اقتصاد ایران
۱۹۳	۲-۳-۱- نقش حکومت در توسعه اقتصادی
۱۹۳	۲-۳-۲- دولت «رانتیر» و توسعه در ایران
۱۹۶	۲-۳-۳- پیامدهای فوری و مقطعی افزایش قیمت نفت در اقتصاد ایران
۱۹۶	الف. افزایش شدید هزینه‌های دولتی و تورم
۱۹۷	ب. واردات تورم
۱۹۷	پ. مسلط شدن «بوروکرات‌نماها» بر اقتصاد ایران
۱۹۸	ت. بازگرداندن پول‌های نفت به غرب
۱۹۸	۲-۳-۴- آثار عمیق اقتصادی افزایش درآمد نفت
۱۹۸	الف. افزایش سهم نفت در تولید ناخالص داخلی
۱۹۹	ب. ایجاد ناهماهنگی در اقتصاد ایران
۲۰۰	پ. آغاز بحران اقتصادی و وابسته شدن اقتصاد ایران به نوسان‌های بهای نفت
۲۰۱	ت. ابتلاء اقتصاد ایران به بیماری هلندی
۲۰۳	ث. تضعیف بیشتر بخش خصوصی و تقویت سرمایه‌داری دولتی
۲۰۳	۳- نتایج: ارزیابی تأثیر افزایش بهای نفت بر ساحت اقتصادی امنیت ایران
۲۰۶	بخش دوم: رابطه سلطه
۲۰۶	طرح موضوع
۲۰۶	۱- رابطه سلطه و سیاست حکومت سلطه‌پذیر
۲۰۷	۲- ایران و رابطه سلطه
۲۰۸	الف. کودتای ۲۸ مرداد: نماد آشکار رابطه سلطه
۲۰۹	ب. کمک اقتصادی آمریکا پس از کودتا
۲۱۰	پ. ایران و استراتژی جهانی آمریکا: پیامدهای داخلی رابطه سلطه
۲۱۱	ت. دستگاه سرکوبگرانه
۲۱۱	ث. حکومت و جامعه ایران در زمان شاه
۲۱۱	ج. نمادها و نمونه‌های رابطه سلطه
۲۱۴	۳- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۱۵	نتیجه‌گیری از پژوهش
۲۱۸	فهرست منابع (فارسی)
۲۲۴	فهرست منابع (لاتین)

فهرست جدول‌ها

- ۱- تأثیر انواع تهدیدات بر امنیت ملی ایران در مقاطع بررسی صفحه ۵۱
- ۲- نقش موقعیت جغرافیایی بر امنیت ملی ایران در مقاطع بررسی صفحه ۶۱
- ۳- نقش سیاست قدرت‌های بزرگ بر امنیت ملی ایران در مقاطع بررسی صفحه ۹۰
-
- ۴- تولید نفت خاورمیانه و سهم هر یک از کشورهای تولیدکننده در سال ۱۹۳۸ صفحه ۱۱۶
- ۵- تولید ذغال‌سنگ کشورهای اروپایی در سال‌های ۱۹۳۸-۵۰ صفحه ۱۲۴
- ۶- تولید کشورهای صادرکننده نفت خاورمیانه در سال‌های ۱۹۴۵-۵۰ صفحه ۱۲۶
- ۷- نفت فروش‌رفته یا صادرشده ایران در سال ۱۹۴۷ صفحه ۱۴۴
- ۸- تولید نفت کشورهای خاورمیانه در سال ۱۹۳۸ صفحه ۱۵۲
- ۹- تولید نفت کشورهای خاورمیانه در سال‌های ۱۹۴۵-۵۰ صفحه ۱۸۲
- ۱۰- سهم درآمد نفت به کل درآمد دولت ایران در سال‌های ۱۹۵۴-۹۵ صفحه ۱۹۲
- ۱۱- سهم صادرات نفتی از کل صادرات ایران ۱۳۴۹-۵۷ صفحه ۱۹۵
- ۱۲- سهم بخش‌های مختلف در تولید ناخالص ملی در سال‌های ۱۳۴۲-۵۷ صفحه ۱۹۵

طراحی پژوهش

الف. امنیت ملی و وجوه آن

مفهوم امنیت یکی از پیچیده‌ترین مفاهیم رشته روابط بین‌الملل است. زیرا علاوه بر تعاریف زیادی که در مورد آن ارائه شده، سیاستمداران و دولتمردان نیز بنابه به مصلحت خویش آن را بکار برده‌اند. تعاریف مختلفی که در مورد «امنیت ملی» ارائه شده هر کدام بر جنبه‌هایی از مفهوم امنیت تأکید می‌کند. برخی امنیت را ایمنی نسبی در برابر تهدیدات دانسته‌اند. برخی آن را توانایی ایستادگی دولت در برابر تهاجم خارجی دانسته‌اند. برخی دیگر آن را اطمینان به آینده روشن معنی کرده‌اند. همچنین گفته شده، کشورها تا جایی امنیت دارند که نه تنها مجبور نباشند ارزشهای اساسی خود را برای اجتناب از جنگ قربانی نمایند بلکه بتوانند در صورت لزوم برای حفظ آن وارد جنگ شوند و پیروز بدر آیند.

پیش از انتشار اثر معروف «باری بوزان» به نام «مردم، دولت، و هراس» در سال ۱۹۹۱، اثری که تجزیه و تحلیل مفهومی و کاربردی از امنیت ارائه دهد، در اختیار نبود.^۱ نویسنده که در سال ۱۳۶۹ مشغول تدوین پایان نامه دوره کارشناسی روابط بین‌الملل در باره «ارتباط مفهومی و عینی میان امنیت و توسعه» بود، این کاستی را بخوبی درک نمود.^۲ «بوزان» در مقدمه نسبتاً مفصل اثر خود، ضمن بررسی آثار موجود، فقدان پژوهش علمی معتبر در زمینه مفهوم امنیت ملی در کشورهای غربی را متذکر شده است.

برغم آنکه واژه امنیت نوعی قطعیت را تداعی می‌کند ولی «بوزان» نشان می‌دهد که امنیت فاقد چنین خصلتی است. از سوی دیگر به استناد شواهد تاریخی می‌دانیم که امنیت مطلق هرگز وجود خارجی نداشته است. کماینکه از نظر منطقی، تصور ناامنی مطلق نیز مقدور نمی‌باشد. به همین دلیل «بوزان» می‌گوید امنیت مفهومی است که مکانهایی را در میانه دو حد نهایی امنیت مطلق و ناامنی مطلق اشغال می‌کند. «بوزان» به تعاریف مرسوم از امنیت ملی ایراد وارد نموده و تصریح می‌کند این تعاریف از دادن پاسخ به پرسش‌های اساسی عاجزاند. برای مثال؛ ارزشهای اساسی - که امنیت ملی در صدد حمایت و حفاظت از آن است - کدام است؟ کدام نوع از منابع تغییر(تهدید)، قابل تحمل و کدام مخل امنیت است؟ آیا با تسلیحات بسیار مخرب کنونی، چیزی به نام پیروزی معنی دارد؟ آیا جنگ، تنها تهدید علیه امنیت ملی است؟ آیا امنیت ملی واقعاً ملی است یا اینکه برای تأمین منافع هیئت حاکمه از نام آن استفاده می‌شود؟ چگونه می‌توان واژه‌هایی مانند تهدید و آسیب‌پذیری را در ارتباط با فعالیت‌های عادی تعبیر نمود؟

^۱ باری بوزان، مردم، دولت‌ها و هراس، (تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۸).

^۲ حسن شیرزادی، بررسی روابط مفهومی و عینی میان امنیت و توسعه، «پایان نامه کارشناسی روابط بین‌الملل»، (تهران: دانشکده روابط بین‌الملل، ۱۳۶۹).

بنظر «بوزان» امنیت جوامع بشری از جانب عواملی که تعلق به پنج جنبه نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، و زیست محیطی دارد متأثر می‌گردد. بطور کلی «امنیت نظامی» در ارتباط با مقوله بهم مرتبط توانایی‌های آفندی و پدافندی کشور، و برداشت کشورها از نیات یکدیگر است. «امنیت سیاسی» مرتبط با ثبات تشکیلاتی یک کشور، نظام‌های حکومتی و ایدئولوژی‌هایی است که به آنها مشروعیت می‌دهد. «امنیت اقتصادی» را باید در ارتباط با دسترسی منابع طبیعی، منابع مالی، و بازارهایی که برای حفظ سطح قابل قبولی از رفاه عمومی و قدرت کشور ضرورت دارد ارزیابی نمود. «امنیت زیست محیطی» نیز مرتبط با حفظ سپهر حیاتی منطقه‌ای و جهانی - به عنوان سیستمی که بستر لازم برای تمام فعالیت‌های دیگر بشری است - می‌باشد.

از نظر «بوزان» این بخش‌ها کاملاً در ارتباط با یکدیگر عمل می‌نمایند ولی به منظور در دست داشتن نقطه تمرکز در پژوهش و طبقه‌بندی و اولویت مطالب، آنها را به عنوان موضوعات منفرد نیز می‌توان بررسی نمود. به نظر وی برای حصول به تعریفی دقیق، باید امنیت را در ارتباط با موضوع آن بررسی و عوامل دخیل را شناسایی نمود. به همین جهت «بوزان» تنها به تبیین مفهومی امنیت پرداخته، و از انجام بررسی‌های موردی اجتناب نموده است. منظور او از انتخاب این روش آن بوده که بجای بررسی امنیت ملی کشوری خاص، چهارچوبی فراگیر برای پژوهشگرانی که قصد کاربرد مفهوم امنیت ملی در مورد خاصی (کشور یا منطقه‌ای) را دارند، ارائه نماید.

ب. اشاره ای به تحولات امنیتی ایران در قرن گذشته تا مقطع پایانی پژوهش

در یک قرن گذشته رویدادهای متعددی بوده‌اند که هر کدام به تنهایی می‌توانستند، حاکمیت ملی و استقلال ایران را از میان بردارند. باآنکه ایران در هیچ زمانی، مستعمره نشد، اما از اواسط حکمرانی سلسله قاجار، حکومت ایران با سرعت زیادی تحت نفوذ بیگانگان درآمد. بنحوی که از اواسط تا اواخر عمر سلسله قاجار وضعیت ایران چیزی از کشورهای مستعمره کم نداشت و بدون موافقت سفارتخانه‌های روس و انگلیس، شاهان قاجار قادر به اتخاذ تصمیم مهمی نبودند. شاهان قاجار به اندازه‌ای ناتوان شده بودند که در ازای هر امتیازی که به روسیه یا انگلیس می‌دادند، امتیاز دیگری را به اجبار به قدرت دیگر واگذار می‌نمودند. ضعف آنها به اندازه‌ای بود که برای مثال قبل از اعطای امتیاز دارسی، شاه را مطمئن نمودند که موضوع به اطلاع سفارت روس در تهران رسیده شده و آنها مخالفتی نکرده‌اند. این دوران از تاریخ کشورمان، به «عصر واگذاری امتیازات» شهرت یافته است. نتیجه آنکه در طول حکومت قاجارها بر ایران سرزمینهای بزرگی در قفقاز، آسیای مرکزی، افغانستان، بلوچستان، و نواحی جنوبی در خلیج فارس از ایران جدا شد و با دادن امتیازات اقتصادی و سیاسی، سررشته حیات اقتصادی و سیاسی کشور در اختیار دولتین روس و انگلیس قرار گرفت.

سقوط قاجارها و توفیق نهضت مشروطیت نیز که یکی از مهمترین تحولات در تاریخ کشورمان بشمار می‌رود، از مداخلات و اعمال نفوذ این دو قدرت برکنار نماند. روس‌ها که در این زمان